

А. Б. НҰРЖАНОВА¹, Б. О. ОСПАНОВА²

¹Сулейман Демирел университеті, Қаскелен, Қазақстан,

² Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан)

ТІЛДІК ДҮНИЕ БЕЙНЕСІНДЕГІ «КӨЗ» СОМАТИЗМІНІҢ ФРАЗЕО-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ

Аннотация. Мақалада тілдік дүние бейнесіндегі көз соматизмінің фразеологикалық өрісі қарастырылды. Қазақ тілінің фразеологиясы негізінде «көз» компонентті соматикалық фразеологиялық бірліктер жан-жақты сипатталды және жүйеленді. Зерттеу семантикалық сипаттау негізінде жүргізіледі. Қазақы тілдік дүние бейнесін сомдауда *көз* компонентті фразеологиялық тіркестердің образды-ассоциативтік және образды-эстетикалық, образды-прагматикалық өрісі *көз* лексемасының ұлттың дәстүрлі дүниетанымында орны ерекше лингвомәдени бірлік екендігін көрсетті. Көздің тек анатомиялық орган ғана емес, сонымен бірге адамның адами қарым-қатынас барысында көзбен түйсіну, пайымдау қабілетін танытатын, эстетикалық ерекшеліктерін суреттейтін, адамның психологиялық жағдайын білдіретін симптомдық белгі қызметінде жұмсалатындығы және адамның сыртқы ортамен байланысы барысында қолданатын «қаруы» бола алатындығы анықталды.

Тірек сөздер: соматикалық лексика, көз, тілдік дүние бейнесі, фразеологиялық бірлік.

Ключевые слова: соматическая лексика, глаза, языковая картина мира, фразеологическая единица.

Keywords: somatic lexis, eyes, linguistic world view, phraseological unit.

Соматикалық лексика әлем тілдерінің барлығында кездесетіні белгілі. Алайда, тіл иесі-этностың дүние-ғалам жайлы түсініктеріне орай, соматикалық бірліктер әр тілде әртүрлі таңбалануы мүмкін. Қазақ тіліндегі соматикалық бірліктерді талдау барысы адамның дене мүшелері атаулары метафоралық универсалийлер ретінде өнімді жұмсалатындығын аңғартады. Тіршілік иесі – адам таныс емес затты көргенде оны өзіне таныс заттармен салыстыру арқылы атайды.

Адамның өз айналасын, ақиқат болмысты тануы көру ағзасы — *көздің* атқаратын қызметінің арқасында жүзеге асады десек, адамның дене құрылысындағы маңызды мүше – көз арқылы кеңістіктегі заттар мен құбыстардың белгі-нышандары, кескін-кейпі, мөлшер-көлемі, мән-маңызы т.б. қасиеттері ажыратылады, анықталады. Көздің анатомиялық орган ретінде нақты қызметі адамның айналасын көзбен шолып, қабылдауынан туындайды, яғни адам көздің көмегімен өзін қоршаған әлемді танып, пайымдайды, бағамдайды. «Благодаря высоко развитым биофизиологическим особенностям глаза человек получает достаточно совершенную картину окружающей действительности и ориентируется не только в макром мире но и способен воспроизводить изображения в относительном микро масштабе» [1]. Демек, ақиқат шындыққа берілген бағаның шынайылығын адам өз көзімен көруі арқылы дәйектейді. Мәселен, қазақ тілінде қандай да бір болған жағдайдың шын екендігіне сендіру мақсатында қолданылатын *өз көзімен көрді, көзбен көрген – анық, естіген танық*, «ойға орала берді, жиі еске түсті» дегенді білдіретін *көз алдына келді, көз алдынан кетпеді, көз алдында тұрды*, «іп-лезде жоқ болу» мәніндегі *көзден ғайып [таса] болды*, «қиыр шет, өте алыс жер» дегенді білдіретін *көз көрмес, құлақ естімес жер*, «бірін-бірі білетін, таныс адамдар» мағынасындағы *көз көрген* сияқты *көз* соматизмінің қатысуымен жасалған фразеологизмдердің ішкі формасында көздің адамның дене құрылысында шыныменен бар, айнала ақиқат болмысты адам осы орган арқылы көретіні туралы ақпарат жинақталады.

Адам денесіндегі реалды материалдық көру органы - *көздің* жас, май, қан, ет, шел сияқты заттардан тұратыны дүниенің тілдік бейнесінде *көзмайын тауысты*- «қадалып көп іс істеді», *көзін шел басты* - «надандық басты, астамсыды», *көзіне қан құйылды* - «ызаланды, жауықты» т.б. фразеологизмдердің тура мағынасы арқылы, ал олардың ауыспалы мағынасы арқылы адамның бір нәрсені көруі, қарауы арқылы жүзеге асатын іс-әрекеттің, ашу, ыза, қайғы, қапа, мұң сияқты ішкі сезім иірімдерінің сыртқы симптоматикасының көрнекі сипаттамалары жасалады. Мәселен, көздің жас бөлінетін «физикалық» қасиетіне негізделген *екі көзден тамған жас, екі көзіне ерік берді, екі көзіне ие бола алмады, екі көзі жәудіреді, жанары жасқа толды, көз жасына булықты т.б.* тұрақты тіркестер жылауға итермелейтін ішкі сезім күшінің әр қилы деңгейін танытып қана

қоймайды, жылау әрекетінің сын-сипатында айқындайды. Ал *көзін ашты* «айып–кінәсын бетпе-бет айтты», *көзіне құм құйылды* - «өлді, көмілді», *көзін көгертті* - «азапқа салды», *көзін ойды* - «қорлық көрсетті, әкірендеді», *көзіне топырақ шашты* - «жамандық істеді», *көзіне оттай басылды* - «ерекше жақын жанды кездестірді», *көзге түрткі етті* - «келеке қылды» т.б. фразеологизмдер реалды орган – көзге физикалық тұрғыдан сырттан әсер етуге болатынын көрсетеді.

Адамның көру арқылы тануда, қабылдауда «көздің ағы» деп аталатын ақ қабық пен «көздің қарасы» деп аталатын нұрлы қабықтың, қарашықтың маңызы ерекше. Олар *көзі қарақты*, *көзінің ағы мен қарасындай*, *көзінің қарашығындай*, *көзі нұр шашты* сақтау фразеологизмдері арқалаған образға арқау етілген болса, *көзі қарақаттай*, *қой көзді*, *құралай көз*, *көзі тұздай*, *қыли көз*, *қысық көз*, *ала көз*, т.б. лингвокультуремалар көздің қара қоңыр, қара, ала, сұрғылт-қызыл, көк сияқты түс-реңкін, пішінін ажырата көрсететін тілдік моделдер. Мұндай эстетикалық бағалау көз соматизмінің зооморфтық, фитоморфтық метафоралық қолданысы, сондай-ақ көз дене мүшесінің тұрмыстық зат атауларымен салыстырылуы арқылы жүзеге асырылады. Төрт түлік мал және өсімдік атаулары қолданылатын метафоралардың негізінде жатқан образдар халықтың өмір сүру салтынан туындап, оның төлтума мәдениеті туралы түсініктерді береді. Мысалы, *көзі ботадай*, *қой көзді*, *қарақат көзді* және т.б [2].

Көз тоқтатты - «анықтап қарады», *көз салды* - «қарады», *көзін төмен салды* - «именді», *көз тікті* - «соңынан қарады», *көз құйрығымен қарады* - «бетке тіке қарамады», *көз қырын салды* - «қамқоршы болды», *көзінің сұғын қадады* - «тесіле, сұқтана қарады», *көз тиді*, *көз өтті* - «біреудің назары түсті», т.б. көздің қарасының қимыл-қозғалысына негізделген тұрақты тіркестерге назар аударсақ, көздің тек көру органы ғана емес, «қараудың құрал-сайманы» екендігі, яғни көзді сыртқы ортаға әсер ету үшін құрал-сайман ретінде жұмсауға болатыны да тіл назарынан тыс қалмағанын байқаймыз.

Көру ағзасының қосымша аппараттарына көз алмасын қимылға келтіріп, көзді сыртқы ортаның әсерінен қорғап тұратын қабақ, кірпік, көз жасының безі, қас сияқты қорғаныш аппараттары жатады. Көздің өздігінен ашылып-жұмылмайтыны, бұл қимыл қабақ пен кірпіктің қимыл-қозғалысы арқылы жүзеге асатыны белгілі. Демек, кірпік пен қабақ сыртқы дүниеге әсер ете алатын – құрал-сайманның (көздің) ашылу және жабылу тетіктері. Тіл бұл тетіктердің қимыл-әрекетін «нар тәуекелге бел байлау» (*көзді жұмып жіберді*, *көзді тарс жұмды*), «жамандықтан құтыла алмау» (*көз ашады*), «көрмегенсу» (*көз жұмбайға салды*), «туғаннан, ес кіргелі бері» (*көзін ашқалы*), «ымы-жымы бір» (*көз қыспайы бар*) т.б. ұғым-түсініктерді көрнекі етіп берудің образына арқау етеді.

Көз арқылы адам сыртқы дүниеге әсер етіп қана қоймай, көрген құбылыстарының кеңістіктегі орналасу тәртібін, көлемін, әр түрлі қасиеттерін бағамдайды (*көз жетер жер*, *көз шалым жер*, *көз мөлшерімен алғанда*, *көзді ашып-жұмғанша*, *көз жүгіртті*, *көзге қораш*, *көздің жауын алады* т.б.), яғни қазақ тілі көздің тек көру қызметін ғана емес, көздің «өлшеудің құрал-сайманы» бола алатын қызметін де *көз таразы*, *көңіл қазы* деп нақты атап көрсетеді. Демек дүниенің тілдік бейнесінде көздің өлшемдік қызметіне негізделіп «адамның ең нәзік сезімдерін түзетін квазиорган» – көңілдің «анатомиялық» интерпретациясы жасалады. Мәселен, дүниенің тілдік бейнесінің *көңілге түсті* - «көз алдына елестеді», *көңіл аудармады* - «назар аудармады, мән бермеді», *көңілмен қарамады* - «ықылас-пейіл танытпады», *көңіліне қарады* - «ренжіткісі келмеді», *көңілі ашылды* - «сергіді, серпілді», *көңіл аударды* - «назар аударды» сияқты моделдері адам денесінде дүниені танудың, қабылдаудың көзге көрінбейтін реалды емес, заттық тұрпаты жоқ сезім органы болатынынан хабар береді. Бұл көрінбейтін органда қимыл-қозғалыс бар, яғни «қарайды», «аударды», «салады», «өседі» т.б. Онда нақты қара, көк, сұрғылт сияқты өң-түс жоқ, бірақ ол да көз секілді «қараяды», «ағарады»: *көзі қарайды* - «ашу-ызадан түк көрмей қалды», / *көңілі қарайды* - «торықты, еңсесі түсті», *көзі ағарды* - «зар еңіреді» / *көңілі ағарды* - «өкпе-реніші арылды». Реалды орган ретінде көз – ашылатын, жұмылатын, ұйқыға кететін болса, реалды емес сезім органы – ашық, үнемі ояу, ырғи сергек: *көзі ашық көңілі ояу* – «сауатты, бір нәрсенің байыбына бара алатын адам». Өмірде көзі соқыр кәріп жандар айналасын осы ең жоғарғы дәрежеде дамыған материалды емес сезім органы – көңіл арқылы қабылдайтыны, сезетіні, танитыны хақ.

Реалды орган – көз адамның психикалық күйінің белгілі бір сәтін бейнелесе (*көзі жарқ ете қалды*, *көзі парлады*, *көзіне қан құйылды*), реалды емес сезім органы – көңіл адам сезімінің сәттерін тоғыстыратын, біріктіретін қасиетке ие. Мәселен, бір жақын адамнан хабар алмаған кезде немесе

бір істің нәтижесін күткен жағдаятта адамда болатын әлсіз қорқыныш, аздаған қауіп, тағатсыздық, жылт еткен үміт сияқты қым-қиғаш сезімдер арпалысын *көңілдің алаң болуы* білдіре алатын болса, *көңілдің босауы* адамның босансу, қобалжу, қамығу, толқу сияқты сезімдер тоғысын бейнелейді, мұндай сезім күйі сыртқа көзге жастың келуі арқылы лықсып шығады, яғни адамның «көзіне жас алуы» «босансыған көңілдің» сыртқы симптоматикасы. Демек реалды материалдық сезім органы – көз арқылы реалды емес квазиорган – көңілде шоғырланатын адамның қуаныш-бақыты, шаттығы, реніші, күйініші, сүйініші, мейірім-мерейі, қиял-арманы, тілегі, ықылас-пейілі т.б. танылады.

Дүниенің тілдік бейнесінде көзге көрінбейтін, реалды емес сезім органы – *көңіл* адамның реалды сезім мүшесі *көз* жете алмайтын кеңістікті көре алу қабілетімен ұштастырылады: *көңіл құсы шарықтар шартарапқа, көңіл жетер, ағайын, көңіл жүйірік пе, көк дөнен жүйірік пе* т.б. Демек *көңіл* – адамның көру ағзалары жүйесіне енетін сезім каналдарының бірі.

Тіл адамның басында орналасқан дене мүшесі – көздің санын *қос жанары суалды, екі көзден аққан жас* т.б. тілдік моделдер арқылы «екеу» деп көрсететін болса, реалды емес көру органы – көңілдің санын, орналасқан тұсын нақты айтпайды. Тек қана сыртқы дүние әсерінің бірыңғай ішке бағытталуын (*көңілге нұр құйылды, көңілге тік келді, көңілдегі кірді тапты*), лықсыған сезім әрекеттерінің сыртқы дүниеге әсер ететін қару-күш болып жұмсалмай, өзді-өзімен тұйықталуын (*көңілдің күні өшті, көңіл азды, көңілдің зауқы жоқ, көңілі қалды, көңілі бітті*) көрсететін тілдік моделдер арқылы адамның дүниені көру арқылы қабылдауына қатысты *көңіл* сезім органының ішкі әлемнің тылсым түкпірінде жатқандығын бағамдаймыз.

Адам денесінің құрылым-құрылысы туралы түсініктердің қазақ тіліндегі көрінісіне зер салсақ, қазақтың тілдік моделдері дүниені танудың, қабылдаудың сезім көзі – көңілден басқа тағы да бір реалды емес көздің барын, ол *сананың, зерденің көзі* екендігін хабарлайды. Сана көзінің орналасқан жерін тіл адамның көкірек тұсы (*көкірегінің көзі бар, көкірегі көзді, көкірегінің көзі ашық, көкірек көзі ашылды*) деп көрсетеді.

Қазақы дүниенің тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментін сомдаудағы *көз* лексемасының ұлттық дәстүрлі дүниетанымдық орны ерекше екендігін *көз* компонентті соматикалық фразеологиялық тіркестердің образды-ассоциативтік және образды-эстетикалық, образды-прагматикалық палитрасының кеңдігі, лингвомәдени реалдылығы көрсете алады. Осы тұрғыдан келгенде, қазақ тілінде *көз* соматизмінің фразео-семантикалық өрісінің кеңдігі сондай, адам өмірінің барлық қырын бейнелі де көрнекі етіп сипаттауда ешбір дене мүшесінің атауы онымен тең түсе алмайды. Мәселен, жақынынан еш хабар болмаса *көз асып кетті, көзден таса болды* дейтін қазақ, адамы келіп қуанғанда *көзайым болады*. Қазақ біреуді жақтырмаса *көзбен жейді, көзбен атады*, жоқ қылғысы келсе *көзін жоғалтады, көзін құрытады*, елегісі келмесе *көзге ілмейді*, білдіртпей барлағысы келсе *көзінің астымен қарайды* немесе *көз қиығын тігеді*, әшейін жұбата салғысы келсе *көз алдайды*. Жұрт аузына ілініп, елеулі болғысы келсе *көзге түседі*, ықлас-пейіл танытқысы келсе *көзге жылы көрінеді*. Өмірден көрген соққысын *көзге қамшы тигендей* қабылдайтын қазақ, өз ортасынан шыққан жексұрын үшін *көзге күйік болды, көзге шыққан сүйелдей болды* деп күйінеді. *Көз жанарының суалуын, көздің нұры таяуды* қартаюдың белгісі ететін қазақ, бірін-бірі ертеден білетін адамды *көз көрген, білімді, оқыған адамды көзі қарақты*, айрықша батырлықты *көзсіз ерлік* деп әспеттейді. *Көз қызықтырған, көзді қыздырған, көздің жауын алған* нәрссесін қарап, көріп барып, *көз құмарын қандыратын қазақ қайғы-мұңын, ішкі шер-шеменін көзі жәудіреп, екі көзінің жасына ерік беріп отырып, көзбен айтады, көзбен жеткізеді*. Қазақ ең ардақтысын *көзінің ағы мен қарасына* балап, *көзінің қарашығындай* сақтайды. Бір іс істегісі келсе, оның *көзін тауып, көзді ашып-жұмғанша* тындырып тастайды.

Сонымен, дүниенің тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментіндегі *көз* соматизмінің фразео-семантикалық өрістегі «қимыл-қылығы» оның қатысуымен жасалған фразеологиялық бірліктерді былайша топтастыруға арқау болады:

Бірінші топтағы фразеологиялық бірліктердегі лексемалардың мағынасы көздің анатомиялық орган ретінде танылатындығын, оның құндылығы қоршаған әлемді көзбен қабылдау қабілетінде екендігін білдіреді. Мысалы: *көзбен көргендей, көзі түсті, көз салды, көз жүгіртті, көз көрмес, құлақ естімес жер, көзі шалды, көзден ғайып (таса) болды*, т.б.

Екінші топтағы фразеологиялық бірліктердің құрамындағы *көз* лексемасының мағынасы адамның адами қарым – қатынас барысындағы көзбен түйсіну, пайымдау қабілетіне негізделеді. Мысалы: *көзінен таныды, көзінен оқыды, көз көрген* т.б.

Үшінші топтағы фразеологиялық бірліктердің құрамында көздің эстетикалық ерекшеліктері суреттеледі. Мысалы: *көзінен нұры тамған, көзі тұздай, көзі шырадай жанды* т.б.

Төртінші топтағы фразеологиялық бірліктер құрамында көз адамның ішкі сезім иірімдерін, психологиялық жағдайын танытатын симптомдық белгі қызметінде жұмсалады: *көзі атыздай болды, екі көзі шарасынан шықты, көзіне қан құйылды, көзі шырадай жанды* т.б.

Бесінші топтағы фразеологиялық бірліктер құрамында көз адамның сыртқы ортамен байланысы барысында жұмсайтын «қаруы, құрал-сайманы» тұрғысынан сипатталады: *көз тиді, көзі өткір, көзбен атты*

Алтыншы топтағы фразеологиялық бірліктер құрамында көз халықтың дүниетанымымен байланыстырылып, адамның көру қабілеті әлемнің жарығымен ассоциацияланады. Соған сәйкес адамның физикалық және рухани «зағиптығы» жарықтың және онымен ассоциацияға түсетін «жақсылық» ұғымының көмескі тартуымен, күнгірттенуімен, яғни адамның көру қабілетін жоғалтуымен түсіндіріледі: *көзі ақты, көзі шықты, көзі суалды, көзіне шел қаптады* т.б. Жарық дүниені көре алмаушылық көнетүркі дәуірінің өзінде-ақ өлім метафорасына негіз болады [3]. Мысалы: *көз жұмды, көзіне құм құйылды* т.б.

Сонымен қазақ тіліндегі дүниені көз арқылы көрудің, қабылдаудың, танудың моделдерінде бейнеленген реалды емес сезім мүшелері, таным каналдары туралы түсініктер қазіргі заманғы адамның физиологиясы, адамның дене құрылысы, адамның сезімдік танымы мен логикалық ойлау жүйесі туралы ғылыми біліммен дәлме-дәл қабыспайтынымен, көп жағдайда сәйкес түсіп жататыны байқалады. Дүниені көру арқылы қабылдау туралы қазіргі ғылыми түсінік көру сезімі пайда болатын мидың белгілі бір орталықтары мен сенсорлық сигнал (жарық тербелістері) арасындағы күрделі қатынастар туралы ғылыми білімге негізделетін болса, адамның өзін-өзі, өзін қоршаған ақиқат болмыс үзінділерін көру арқылы танудың, қабылдаудың тілдік моделдерінің түп негізінде – тілдік санада қалыптасқан адамның көзі туралы өте көне түсініктер, тіптен тіл иесінің мифтік санасымен байланысып жататын реликт ұғымдар жатыр деуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Мугу Р.Ю. Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков): Дис. ... канд. филол. наук. – Майкоп, 2003.
- 2 Сағидолда Г. Дүние-әлемді көру арқылы қабылдаудың тілдік модельдері // КазНУ Хабаршысы. Фил. сер. – 2003. – № 9.
- 3 Смағұлова К.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері: Фил. ғыл. докт. дис. – Алматы, 1998. – Б. 292.

REFERENCES

- 1 Mugu R.U. Polisemantizm somaticheskoy leksiki (na materiale russkogo i nemetskogo yazykov): Dis. ... kand. fil. nauk. Maykop, 2003.
- 2 Sagidolda G. Duniye-alemdi koru arkili kabildaydin tildik modeleri. KazNU Habarshisi. Fil.ser. 2003. № 9.
- 3 Smagulova K.N. Maginalas frazeologizmderdin ulttik-madeni aspektileri: Fil. gil. dokt. dis. Almati, 1998. B. 292.

Резюме

А. Б. Нуржанова¹, Б. О. Оспанова²

¹ Университет им. Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан,

² Международный казахско-турецкий университет им. Х. А. Ясави, Туркестан, Казахстан)

ФРАЗЕО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ СОМАТИЗМА «КӨЗ (ГЛАЗА)» В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

В статье рассматривается фразео-семантическое поле соматизма «көз (глаза)» в языковой картине мира. На материале фразеологии казахского языка детально описываются и систематизируются соматические фразеологические единицы с компонентом «көз (глаза)». Исследование проводится на основе семантической характеристики, рассматривается уникальная структура культуры народа. Установлено, что при описании образно-ассоциативного, образно-эстетического, а также образно-прагматического поля фразеологических единиц с компонентом «көз», лексема көз выступает как лингвокультурологическая единица. В традиционном мировоззрении казахов глаз является не только анатомическим органом, а также выражает понятие

«психологическое состояние человека» и может употребляться в виде «оружия», а также дает эстетическую оценку внешнего вида объекта.

Ключевые слова: соматическая лексика, глаза, языковая картина мира, фразеологическая единица.

Summary

A. B. Nurzhanova¹, B. O. Ospanova²

¹Suleyman Demirel university, Kaskelen, Kazakhstan

²International Kazakh-Turkish University named by Kh. A. Yassavi, Turkestan, Kazakhstan)

PHRASEO-SEMANTIC FIELD OF SOMATISM «EYE» IN THE LINGUISTIC WORLD VIEW

The article discusses the phraseological and semantic field of the somatism eye in linguistic world view. In structuring the phraseological units with component «eye» in Kazakh linguistic world view it was proved that the image-associative and image-aesthetical, image-pragmatical field of the lexeme «eye» is a special lingua cultural unit that has an important role in the nation's traditional world view. It was defined that an eye is not only an anatomic organ but also «weapon» of the man in the process of human interaction and interaction with environment fulfilled by eyes understanding, which also a skill to discuss facts, describe aesthetical peculiarities of the object, and symptomatic symbol that is used to represent the man's psychological condition.

Keywords: somatic lexis, eyes, linguistic world view, phraseological unit.